

ԱԿԱԴ. Է. ՄԱՆԱՆԻՅԱՆ

ՀԱՄԱՌՈՏ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ*

Հենց Հարուն-ար-Ռաշիդի ժամանակ հաջողվեց Աշոտ Մսակեր Բագրատունուն, Մմբատ սպարապետի որդուն, որի հայրը 774—775 թվականների ապստամբության ժամանակ զոհվել էր, մասամբ կալանքով, մասամբ զենքի ուժով հաստատել իր իշխանությունը Հայաստանի հյուսիս-արևմտյան մարզերում՝ Տայքում, Արշարունիքում, Եփրակում և Աշուցքում: 806 թվականին Հարուն-ար-Ռաշիդը Աշոտին նշանակեց Հայաստանի պետ, և այնուհետև նա հնարավորություն ստացավ ավելի մեծ հաջողությամբ շարունակել իր հետագա նվաճումները:

Բագրատունիների և, ընդհանրապես, հայ նախարարների համար նպատակադր եղան նաև 809—813 թվականներին տեղի ունեցող այն համառ կոիվները, որ Հարուն-ար-Ռաշիդի՝ Մամուն և էմին որդիները վարում էին գահաժառանգության համար:

Մի քանի տարուց հետո, երբ արդեն վերջացել էին հիշված երկպառակությունները, երևելյան Անդրկովկասում բռնկվեց պարսկական ազանդավոր խուրբամյանների նոր խռչոր ապստամբությունը (816—837 թ. թ.) Բաբելի առաջնորդությամբ: Այդ ահեղ շարժումը կրում էր և՛ հասարակական և՛ ազատագրական բնույթ: Ապստամբները պահանջում էին դուրբային հավասարություն և ուզում էին տապալել արաբական խալիֆաների իշխանությունը ու վերականգնել նախկին պարսկական տիրապետությունը:

Հայկական նախարարությունները օգտագործեցին այդ ապստամբությունը իրենց շա-

հադիական նպատակների համար և, ամրացնելով իրենց քաղաքական դիրքերը, հնարավորություն ստացան զրավելու նոր հողեր ու նոր կալվածներ:

Այդպիսով, 9-րդ դարի քառասնական թվականների վերջին, հայ նախարարները, հատկապես Բագրատունիները, ոչ միայն վերականգնեցին իրենց նախկին հզորությունը, այլև դարձան ավելի ուժեղ, քան 8-րդ դարում Օմայանների ժամանակ:

Աշոտ Մսակերի մահվանից հետո (826 թ.) Բագրատունիների առանձին ճյուղերը իշխում էին ինչպես իրենց նախկին տիրապետության տակ եղած երկրամասերում, նույնպես և համարյա ամբողջ արևմտյան Անդրկովկասում: 9-րդ դարի առաջին կեսի վերջում նրանք և Արծրունիները այնքան էին ուժեղացել, որ արդեն աշխատում էին վերականգնել լրիվ շափով իրենց արտոնությունները և լայնացնել իրենց քաղաքական իրավունքներն ու ներքին անկախությունը:

842—847 թվականներին, ալ-Վասիկ խալիֆայի ժամանակ, Հայաստանը գտնվում էր խռովահույզ և մշտական ապստամբական շարժումների պայմաններում: Բագրատունիները, ինչպես և Արծրունիները, նկատի առնելով խալիֆայության քաղաքական և ռազմական թուլացումը, ձգտում էին ազատագրվել արաբական տիրապետությունից և խալիֆայության պետական հարկերը վճարելուց:

Եուսով, սակայն, պարզվեց նրանց հույսերի վաղաժամ լինելը: 847 թվականին խալիֆայության գահը բարձրացավ Մուֆավիկի (847—861 թ. թ.), որը ամրացրեց խա-

* Եարունակված ամսագրի 1956 թվականի № Ն VI-ից, VII-ից և VIII—IX-ից:

լիֆայություն խախտված դրությունը: Եվ նրա ժամանակը զորեղացած հայկական նախարարությունների սանձահարումը դարձավ խալիֆայության գլխավոր նպատակներից մեկը:

849 թվականին Հայաստան էր ուղարկվել ուժեղ զորամասերով Աբուսեթ ոստիկանը, սակայն, խեղդել և պատժել հայ նախարարներին նա չկարողացավ, սրովհետև Բագրատ Բագրատունին, որն այդ ժամանակ Հայաստանի պետն էր, և Վասպուրականի իշխան Նշոտ Արծրունին, միանալով դուրս էին եկել նրա դեմ: Նրանք ուղարկեցին Աբուսեթին պահանջվող հարկերը և պահանջեցին, որ նա չմտնի Հայաստանի սահմանները:

850 թվականին Բագրատը և Աշոտը գլխավոր ջարդեցին խալիֆայության զորքերը, որոնք ավերածության ու կոտորածի էին մատնել Տարոնի և Վասպուրականի շրջանները:

Վրդովված լինելով այդ դեպքերի մասին ստացած տեղեկություններից, Մուսավարիլը Հայաստան ուղարկեց մեծած Աբուսեթի որդուն՝ Յուսուֆին: 851 թվականին Յուսուֆը մեծ ու բնաիր զորքով մտավ Վասպուրական, Աշոտի հետ հաշտություն կնքեց և, ապահովելով իր թիկունքը, զնաց զեպի խլաթ, որտեղ նա խարեւովյամբ գերի բռնեց Բագրատին, շղթայեց նրան և ուղարկեց Մուսավարիլի ամրոցներում: Սամարա:

Այնուհետև Հայաստան ուղարկվեցին շրջառային կառավարիչներ, որոնք ամենուրեք դաժան գաղտաստան տեսան: Իսկ Տարոնում արաբական զորքերը վերջին շատ գերիներ, որոնց նրանք ծախեցին շնչին գնով Միրիայում և ուրիշ տեղերում: Փարսներ նրանք պատրաստվում էին ավերածության ու սրի մատնել ամբողջ Հայաստանը, ենթադրում էին ոչնչացնել հայկական նախարարություններն ու երկրում հաստատել իրենց անմիջական տիրապետությունը:

Այժմ Հայաստանի դրությունը դառնում էր նույնքան աղետալի, ինչպես և 8-րդ դարի վերջում: Վտանգ էր սպառնում ոչ միայն իշխող նախարարական դասին, այլև ամբողջ ժողովրդին: Ուստի և նորից տարերային ձևվով բռնկվեց ապստամբություն, որը, ինչպես և 774—775 թվականներին, կրում էր ազատագրական շարժման բնույթ:

Այդ ապստամբության գլխավոր մասնակիցներն էին սասունցի լեռնականները, ուսմիկ գյուղացիները, որոնք հարձակվեցին արաբական զորքի վրա Հովնան խութեցու առաջնորդությամբ: Նրանք ոչնչացրին արաբական զորքը, սպանեցին իրեն՝ ոստիկան Յուսուֆին և ազատեցին գերիներին:

Սասունցի լեռնականներին այդ հաղթական կոթիվը ընդգնմ արաբական խալիֆայության

զորքերի, որոնց նրանք բռնեցին իրենց Հայրենի Նրկրից, եղել է հայկական «Սասունցի Դավիթ» ժողովրդական վիպերգության հիմքերից մեկը:

852 թվականի մեծ ապստամբությունը, որ կրում էր համաժողովրդական-ազատագրական բնույթ, խեղդվեց անողորմ դաժանությամբ:

Մուսավարիլ խալիֆան Հայաստան ուղարկեց 200.000 հոգուց բաղկացած թյուրքական ու արաբական զորքեր, նախկին գերի, խորամանկ ու դաժան թյուրք Բուդայի առաջնորդությամբ:

Բուդան սրի մատնեց և գերեց ու ավերեց ոչ միայն Հայաստանը, այլև Աղվանքն ու Վրաստանը:

Հայ նախարարները և ապստամբության ղեկավարները խարդախությամբ բռնվեցին ու բանտարկվեցին և ապա ուղարկվեցին Սամարա: Բուդայի արշավանքից հետո, նախարարական Հայաստանը, որ ենթարկվել էր սոսկալի ավերածության, թվում էր, թե այլևս անկարող է լինելու ուշքի գալ և վերականգնանալ: Սակայն շուտով, ինչպես և 774—775 թվականներին ապստամբությունից հետո, նա ոչ միայն վերականգնեց իր նախկին հզորությունը, այլև հասավ իր տնտեսական, քաղաքական և կուլտուրական կյանքի բուռն ու անօրինակ ծաղկմանը:

9-րդ դարի երկրորդ կիսում սկսվեցին բյուզանդական կայսրերի հաղթական արշավանքները գեպի հառավ-արևմտյան Հայաստանին կից սահմանափակ շրջանները, և խալիֆայությունը, որ անդնդապարտություն էր կրում, հետզհետե թուլանում էր և գնում զեպի անկում:

867 թվականին բյուզանդական զաճր բարձրագույն ազգով հայ, Մակեդոնիայից եկած, Բարսեղ Առաջինը (867—886 թ. թ.), որը կործանիչ հարվածներով ոչնչացրեց արևելյան սահմանների արաբական պաշտպանողական ամրացրած դիրքերը և կարողացավ մտնել Միջագետք: Բյուզանդիայի այդ հաղթական հարձակման ժամանակ ֆեոդալական-նախարարական Հայաստանի կողմնորոշումը զեպի կոթող պետությունները ստանում էր չափազանց կարևոր նշանակություն: Բարսեղ Առաջինի հաղթությունը կլինի լիակատար, եթե հայերը հարձակվեին արաբների աջ թևի վրա և օգնեին կայսեր մտնելու խալիֆայության կենտրոնական շրջանները:

Ուստի և դարձանայի չէ, որ արաբները ստիպված էին փոխել իրենց քաղաքականությունը Հայաստանի վերաբերմամբ և ճանաչեցին նրան իբրև ինքնուրույն վասալական թագավորություն: Դեռևս 862 թվականին

Աշոտ Բագրատունին, որ հետագայում կոչվեց Մեծ, ալ-Մուստաին խալիֆայի (862—866 թ. թ.) կողմից նշանակվել էր Հայաստանի պետ՝ «իշխանաց իշխան» տիտղոսով։ Բարսեղ Առաջինի հաղթական կոնի-նեթը՝ Բարսեղ Առաջինի հաղթական կոնի-նեթի ժամանակ, Աշոտը քսան և հինգ տարի մնաց «իշխանաց իշխան» (862—887 թ. թ.)։ Նրա ժամանակը Հայաստանը զորեղացավ թե՛ քաղաքականապես և թե՛ տնտեսապես։ Քառորդ դար կախկույց հետո, 887—888 թվա-կանին Մուսամիդ խալիֆայից (870—892 թ. թ.) նա ստացավ թագ և թագավորի տիտղոս։

Խալիֆայության այդ արտաբնական բարե-ցակամ քաղաքականությունը եղել էր, իհար-կե, ստիպողաբար։ Հայաստանի վերամիա-վորումը, իբրև զորեղ թագավորություն, ցան-կալի չէր ոչ խալիֆայությանը, ոչ Բյուզան-դիային և ոչ հարևան ամիրայություններին։ Շուտով խալիֆայությունը և հարևան ամի-րայությունները սկսեցին իրենք խրախուսել և նույնիսկ զրգռել խռովաբար ֆեոդալնե-րին՝ Հայաստանում ապստամբություններ առաջ բերելու համար։ Ուստի հասկանալի է, որ Բագրատունիների թագավորական տիտ-ղոսը մնաց միայն իբրև տիտղոս, առանց բովանդակության։ 10-րդ դարում Հայաս-տանի և Անդրկովկասի բոլոր մեծ ֆեոդալ-ները դարձան նույնպես «թագավոր»-ներ և ունեին նույնպիսի թագավորական թագ և հանդերձանք, ինչպես և Աշոտ Առաջինի հա-ջորդը։

Աշոտ Առաջինի մահից հետո զահր բարձ-րագավ նրա որդի Սմբատ Առաջինը (891—914 թ. թ.), որը, դաշն կնքելով Բյուզան-դիայի հետ, ուղեց միացնել իր իշխանու-թյան տակ հայկական նախարարություններ և ստեղծել միացյալ ֆեոդալական պետու-թյուն։ Սակայն Սմբատի այդ փորձը հաջո-ղություն չունեցավ։ Հայաստանի խոշոր ֆեոդալները օգնություն չտան հարևան ամի-րաների մոտ, ոչ պակաս զորեղ, քան Բագ-րատունիները։ Շատ ուժեղ դիմադրություն բույց տվին Բագրատունիների զորեղացիներ Աղբրեջանի ամիրաները՝ Ավշինը և Յուսու-ֆը։

10-րդ դարի սկզբում Յուսուֆ ամիրան, բո իո կոռոն էո որավել Մուկուտֆի խալի-ֆային և Գադիկ Արծրունուն, Բագրատուն-յան Հայաստանը մատնեց ավերածության և Սմբատ Առաջին թագավորո ինքնակից տանջանքների ու խաչվեց (914 թ.)։

Սմբատ Առաջինի վրա կատարված Յու-սուֆի այդ դաժան դատաստանից ու անու-հետև տեղի ունեցած խռնակություններից, ապստամբություններից և երկրի անխնա

ավերածություններից հետո, Հայաստանում 10-րդ դարի երկրորդ քառորդից սկսած, ա-վելի քան 100 տարի եղել է համեմատաբար խաղաղ։

Չունենալով զործուն մասնակցություն Բյուզանդիայի և արաբների կոնիներին և մնալով իբրև խալիֆայության վասալ, Բագ-րատունի թագավորները բարեկամական հա-րաբերություններ էին պահում միաժամա-նակ և՛ Բյուզանդիայի և՛ խալիֆայության հետ։ Նրանց տիրապետության տակ եղած մարդկրում խաղաղությունը և հանդատու-թյունը չէր խախտվել ոչ մեկի և ոչ մյու-սի կողմից։

Բագրատունիների թագավորության ան-կախ զարգացման այդ ժամանակաշրջանը, որը շարունակվեց մինչև Սելջուկ թյուրքերի կողմից Հայաստանի գրավումը, հանդիսա-նում է երկրի տնտեսական և կուլտուրա-կան զարգացման վերելքի ու քաղաքային կենտրոնների ծաղկման շրջան։

Տվյալ ժամանակաշրջանում Հայաստանի ծաղկումը երևում է նախ նրանից, որ ժա-մանակակից արաբական հեղինակները Հա-յաստանը համարում էին խալիֆայության ամենից հարուստ երկրներից մեկը։

Բագրատունյաց Հայաստանի հարստու-թյան և ընդհանուր տնտեսական վերելքի մասին կան մանրամասն տեղեկություններ նաև հայկական աղբյուրներում։

Հայաստանի նոր կուլտուր-տնտեսական վերելքի գլխավոր հիմքը եղել է, անշուշտ, միջազգային առևտուրը, որը սկսել էր այն-տեղ նորից զարգանալ, սկսած 9-րդ դարից։ 7—8-րդ դարերում արաբական խալիֆա-յության ռազմական ու քաղաքական զորեղ շրջանում և Բյուզանդիայի հետ տեղի ունե-ցող կատաղի կոնֆլիկտների ընթացքում Հա-յաստանը եղել է, գլխավորապես, խալիֆա-յության ռազմական առաջապահը և միջազ-գային առևտուրը այնտեղ բոլորովին դա-դարել էր։

Տնտեսական զարգացման համար նպաս-տավոր պայմաններ նորից ստեղծվեցին 9-րդ դարում։

Ենթահիվ համաշխարհային գլխավոր ճա-նապարհներից մեկի վրա իր ունեցած ար-գելակող դիրքին, Բագրատունյաց Հայաս-տանը, որ Բյուզանդիայի հետ կապված էր բարեկամության պայմանագրով, և խալի-ֆայության հետ վասալական կապերով, ոչ միայն նորից ձեռք բերեց նշանակություն տարանցիկ առևտրի համար, այլև ինքը դարձավ շեղոք երկիր միջազգային աշխույժ առևտրի համար։

Կյանքի ապահովությունը և խաղաղությու-նը հանդիսանում էին իբրև նպաստավոր

նախապայմաններ երկրի տնտեսական վերակենդանացման և առաջադիմության համար:

Սակայն նրա տնտեսական դարգացման ամբ և քաղաքային կենտրոնների ծաղկումը բացատրվում են գլխավորապես նրանով, որ Հայաստանը այդ ժամանակաշրջանում դառել էր Մերձավոր Արևելքում միակ տարանցիկ ճանապարհը և միակ շեղոք երկիրը, ինչ որ հնարավորություն էր տալիս օժանդակելու միջազգային հարաբերություններին:

Այդ ժամանակվա նոր հիմնված քաղաքների՝ Անիի, Կարսի և Արծնի հարստության մասին, որոնք դառել էին խոշոր առևտրական կենտրոններ, հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում 11-րդ դարի հայ պատմիչ Արիստակես Լաստիվերտցին:

Անի քաղաքը, որը 10-րդ դարի երկրորդ կեսից դարձել էր Բագրատունիների մայրաքաղաքը, նա անվանում է համաշխարհային հայտնի քաղաք:

Արծն քաղաքի մասին, որը գտնվում էր Թեոդոսուպոլսից ոչ հեռու, հաղորդում է, որ նրա հարստությունները բերում էին «ծովով և ցամաքով»: Նմանապես Կարսի բնակիչների առևտրությունը նկարագրելիս, Շորից ընդգծում է, որ նրա հարստությունները կուտակված են եղել «ծովից ու ցամաքից»:

Այդ քաղաքների վրայով միջազգային առևտրի հիմնական տարանցիկ ճանապարհը գնում էր դեպի Տրապիզոն, որն այդ ժամանակաշրջանում եղել է Սև ծովի արևելյան մասի գլխավոր առևտրական կենտրոնը և որը միջազգային առևտրի մեջ խաղում էր բացառիկ դեր:

Մեզ հասած պատմական հուշարձանները հաստատում են, որ Բագրատունյաց Հայաստանի քաղաքների հարստացման գլխավոր աղբյուրը եղել է միջազգային տարանցիկ առևտուրը:

Հայաստանի տնտեսական վերակենդանացման հետևանքով, ստեղծվել էին նպատավոր պայմաններ ֆեոդալական մշակույթի ծաղկման և մեծ շինարարության համար, գլխավորապես Բագրատունյաց մայրաքաղաք Անիում: Հայաստանի, գերազանցորեն այն քաղաքները, որոնք գտնվում էին տարանցիկ գլխավոր ճանապարհի մոտ, հարստանում էին, շինվում էին և լայնանում: Թագավորները և բոլոր ֆեոդալները մրցում էին իրար հետ իրենց շինած տաճարների, պալատների և այլ կառուցումների շքեղությամբ: Հայկական ճարտարապետության պահպանված հուշարձանները վկայում են շինարարական տեխնիկայի զարգացման բարձր աստիճանի և հայ գեղար-

վեստագետ-ճարտարապետների բացառիկ ստեղծագործական ընդունակությունների մասին:

Հին հայկական արվեստի և ճարտարապետության դարգացման շրջան էր հանդիսանում 7-րդ դարը, որը համարվում է հայկական ճարտարապետության ժողովրդի: Հենց այդ ժամանակաշրջանում է կառուցված Էջմիածնի մոտ բազմահարկ, կլոր Զվարթնոց տաճարը, որը հանդիսանում է հին տիպի հույկապ կառուցումների վերածնունդը: Այդ վեհ կառուցվածքի պահպանված փլատակները ապացնում են իրենց հույկապ սյուների, խոյակների և դարդաքանդակների նուրբ ղեղեցկությամբ և վիպում են նրա կառուցողների մեծ ստեղծագործական տաղանդի մասին: Բագրատունյաց դարաշրջանում, նախկին շրջանում տեղի ունեցած քայքայումից ու լճացումից հետո, վերականգնվել էին մինչարաքական ժամանակի մշակութային ավանդները: 10—11-րդ դարերում հետզհետե ստեղծվել էր ճարտարապետական նոր ոճ, որը զարգանալով 12—13-րդ դարերում կազմեց հայկական ճարտարապետության պատմության մեջ նոր դարաշրջան:

Բագրատունյաց Հայաստանի քաղաքական և տնտեսական դարգացման հետ զուգընթաց տեղի է ունեցել նաև գրականության զարգացումը:

Այդ շրջանի կարկառուն երկ է հանդիսանում Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», որը գրված է եղել 9-րդ դարում, մինչև Բագրատունիների թագավորության հաստատումը: Հետագա դարերում Խորենացին դարձել է ամենից ժողովրդական և հեղինակավոր հայ պատմագիրը և համարվել է հայկական պատմության հայրը: Եվ հիրավի, ընաչելով նրա տված տեղեկություններից շատերի անվավերականության, նրա գիրքը հանդիսանում է բացառիկ արժեքավոր պատմական աշխատություն, որովհետև այնտեղ, գրական աղբյուրների հետ զուգընթաց, օգտագործված են հին ժողովրդական վեպը և ժողովրդական բանահյուսությունը: Այդ ժամանակաշրջանի մյուս պատմագիրները՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցին, Թոմա Արծրունին, Ստեփանոս Տարոնեցին և ուրիշները եղել են Խորենացու մեծ ազդեցության տակ: Հատկապես արժեքավոր է Մովսես Կաղանկատվացու «Աղվանից պատմությունը», որը հանդիսանում է աղբյուր ներկա Աղբնջանի հին պատմության:

Տվյալ ժամանակաշրջանում մեծ զարգացում ստացավ, բացի պատմական ու եկեղեցական գրականությունից, նաև գիտական գրականությունը՝ աշխարհագրական, փի-

լիստովայական, քերականական, հետաքրքիր և մեկնաբանական խոշոր գիտական պատրաստություն ունեցող հեղինակներ է հանդիսանում Փրիգոր Մադիսարոս Պաշլապուհյանը (11-րդ դ.), որը թարգմանել է հայերեն լեզվով Պղատոնի մի քանի աշխատությունները և Ուկլիտի «Սրիտալափություն»-ը:

Այդ դարաշրջանի բանաստեղծական գրականությունը, Բրդուսովի կարծիքով, արդեն պարունակում էր հետագա ուշ ժամանակների փարթամ ծաղկման սաղմերը, իսկ սուրջ գեղագիրում եղել է նույնիսկ չգերազանցված:

Այդ ժամանակաշրջանի խոշորագույն բանաստեղծ, որն ունեցել է հարուստ երեսակայություն և նուրբ ռե, եղել է Փրիգոր Նարեկացին (951—1003 թ. թ.), որն ստեղծել է, այսպես կոչված, բանաստեղծների Նարեկյան դպրոցը:

Ուշագրավ են ալմ հակասությունները, որ այդ ժամանակաշրջանում առաջ էին գալիս սոցիալական և գաղափարական ասպարեզում: Մի կողմից 11-րդ դարում ուժեղ զարգացում ստացավ եկեղեցական սխոլաստիկական գրականությունը միատիպական բովանդակությամբ, որը նախագուշակում էր ֆեոդալական հասարակարգի մոտակա անկումը, մյուս կողմից ծնունդ էր առնում ժողովրդական աշխարհիկ գրականությունը, որտեղ մարմնացում էին ստանում աշխատավոր մասնակների իդեալը և ձգտումները:

Բազրատունյաց Հայաստանի ֆեոդալական քաղաքների կուլտուրական դեմքը որոշված է զգալի մանրամասնությամբ Ն. Մառի սխոսմամտիկ պեղումներում, որոնք կատարվել են 19-րդ դարի վերջում և 20-րդ դարի սկզբներում Անի քաղաքի տեղամասում: Անիում գտնված իրերը առատ նյութ են տվել վերականգնելու այդ խոշոր առևտրական քաղաքի մշակութային կենցաղը, իր զարգացած արհեստագործական-արդյունաբերական կյանքով, իջևաններով, կամուրջներով, բաղնիքներով, ջրմուղներով և ուրիշ գեղեցիկ շենքերով և եկեղեցական ու աշխարհիկ բնույթ ունեցող կառուցումներով: Արհեստագործական և գեղարվեստական-արհեստագործական արդյունաբերության արտադրանքը, որ գտնվել է պեղումների ժամանակ, ցայտուն կերպով ցույց է տալիս, որ Անի քաղաքի և Բազրատունյաց Հայաստանի մյուս քաղաքների կուլտուրական կյանքը գտնվել է զարգացման ավելի բարձր աստիճանի վրա, քան արևմտյան Եվրոպայի միջնադարյան քաղաքներում: Բազրատունյաց Հայաստանի տնտեսական կյանքի և Հայաստանից արտահանվող իրերի մասին, մի քանի պատահական, սակայն

շատ ուշագրավ տեղեկություններ կարելի է գտնել արաբական աշխարհագիրների և պատմագիրների աշխատություններում:

Յարարի պատմական աշխատության մեջ կա տեղեկություն, որ Հայաստանը իր հացը արտահանում էր և սուղարկում Բաղդադ: Այդ վկայությունը չափազանց կարևոր է, և ցույց է տալիս, որ Հայաստանի ֆեոդալական երկրագործական տնտեսությունը մտել է միջազգային առևտրական շրջանառության մեջ:

Իրեն արտահանության կարևոր ապրանք, արաբական հեղինակների մոտ հասկապես համախ հիշվում են վանի և Սևանա լճերի և Արաքս ու Կուր գետերի ձկները: Միջին դարերում շրաքրած և աղը դրած ձուկը եղել է լայն ստառման նյութ՝ ոչ միայն արևմտյան Եվրոպայում, այլև Արևելքում:

Շատ հետաքրքիր են արաբական աղբյուրների տեղեկությունները Հայաստանից շինարարական փայտի արտահանության մասին: Կարելի է ենթադրել, որ Բազրատունյաց Հայաստանի անտառների տարածությունը ունեցել է զգալի չափեր: Արաբական և հայկական աղբյուրները հիշում են Շուշպես լեռնային արդյունաբերության մի շարք արտադրանքների մասին, որոնք արդյունահանվում էին Հայաստանում՝ արծաթ, պղինձ, բորակ, աղ, մկնդեղ, ձուլթ, մեղիկ, պղնձաքաղցր և արճիճ:

Քաղաքային արդյունաբերության և արհեստների կալվածործության, դարբնության, զինագործության, ոսկերչության, մանածագործության և ուրիշների զարգացման մասին վկայում են գտնված իրերիցները և գրական աղբյուրները:

Արդյունաբերության հիշված ճյուղերից մեծ նշանակություն է ունեցել մանածագործական արդյունաբերությունը, զլխավորապես մետաքսի, որից պատրաստված գործվածքները արտահանվել են Խալիֆայության արևելյան մարզերը և Բյուզանդիա:

Մանածագործական արդյունաբերության զարգացմանը նպաստում էին հանքային, բուսական և կոշիկի ներկերը, որոնք մեծ քանակությամբ ներկել են Հայաստանում:

Քաղաքների աճի և արդյունաբերության զարգացման կապակցությամբ հարց է առաջ գալիս այդ քաղաքների տիպի և ներքին կարգերի մասին: Սակայն այդ հարցին, զժախտաբար, չի կարելի հանգամանորեն պատասխանել, որովհետև նրանց ներքին կյանքի մասին տվյալներ մենք համարյա չունենք:

Համենայն դեպս, կասկածից դուրս է, որ Բազրատունյաց շրջանի քաղաքները, որոնք

պատկանում էին խոշոր ֆեոդալներին և դարձել էին նրանց ամրոսանիստը, գտնվում էին այդ ֆեոդալների իշխանության տակ և ունեին սենյորական (ինքնիշխանական) վարչաձև։ Կառավարվում էին նրանք, ինչպես և նույն վարչաձևը ունեցող արևմտյան նվորդական քաղաքները, Բաղրատունի թագավորների և այլ խոշոր ֆեոդալների կողմից նշանակված անձանց միջոցով։

Այդ քաղաքների տեղադրության մասին մեր տրամադրության տակ նշված տվյալները ցույց են տալիս, որ այդ քաղաքները, ինչպես և խալիֆայության արևելյան քաղաքները, ունեցել են ներքին մաս, այսպես կոչված շահրիստան, որը շրջապատված է եղել ռապատ կոչվող արվանձանների ամուր պատերով, իսկ շահրիստանի կենտրոնում եղել է նրա միջնաբերդը կամ ամրոցը։

Համաձայն աղբյուրների մի քանի ցուցմունքների, մանր և խոշոր քաղաքների բնակչության զգալի մասը բաղկացած է եղել հողագործական մանր ու խոշոր աղնրվականությունից և քաղաքային բնակչությունից, որոնք ունեցել են իրենց այգիները, քանդարանոցները և հողային տնտեսությունը։ Խոշոր քաղաքները, որոնք ունեցել են գործոն մասնակցություն միջազգային առևտրում, միաժամանակ եղել են արևմտական ու արհեստագործական բնակչության կենտրոնը։

Բաղրատունյաց Հայաստանի խոշոր քաղաքների բնակչության քանակի մասին (Դվին, Անի, Արծն) աղբյուրները տալիս են անուղղակի ցուցմունքներ։ Օրինակ, հայ պատմիչ Թոմա Արծրունին հաղորդում է, որ 893 թվականին, երկրաշարժի ժամանակ կոտորվել է ալիքի քան 70.000 մարդ։ Բյուզանդական պատմաբան Փ. Կեդրինի հաղորդագրության համաձայն, 1049 թվականին տեղեկները Անին դրավելու և այրելու ժամանակ ոչնչացրել են այնտեղ հրով ու քրով 140.000 մարդ։ Պատմիչների տվյալներով Անիում եղել է 100.000 բնակիչ և 10.000 տուն։

Մեջ բերված կյուր թվերը, իհարկե, վիճելի են, սակայն թույլ են տալիս ենթադրելու, որ Բաղրատունյաց Հայաստանի խոշոր քաղաքների բնակչությունը զգալիորեն գերազանցել է միջնադարյան եվրոպայի քաղաքների բնակչությունը և կազմել է, համարժեքներ, մոտավորապես 50-ից մինչև 100.000։

Ուշագրավ է, որ տվյալ ժամանակը, որ եղել է քաղաքների և առևտրի արագ դարձացման շրջան, եղել է նաև դրամական լայն շրջանառության շրջան, որը նպաստել է փողային-տնտեսական հարաբերություններին Հայկական արձանագրական տվյալ-

ներից կարելի է տեսնել, որ մթերային եկամուտը 10—11-րդ դարերում փոխվել էր դրամականի։ Բացի այդ, առևտրի ու արդյունաբերության զարգացման կապակցությամբ, այդ ժամանակաշրջանում Բաղրատունյաց Հայաստանի քաղաքներում նկատվում է բնիկ հայերից հարուստ առևտրաարդյունաբերական դասի առաջացումը և զորեղացումը։

Հանկանալի է, որ քաղաքների զարգացումը և ապրանքային ու դրամական հարաբերությունների աճը, պետք է ստեղծեն այստեղ ես, ինչպես և Արևմտյան եվրոպայում, ներքին սոցիալ-տնտեսական կյանքի որոշ տեղաշարժ։ Եվ հիրավի, աղբյուրներից երևում է, որ ամենուրեք դրամային տրևատեսության խորացման ընթացքը զուգակցվել է նաև Հայաստանում հիվանդոտ երկվայթներով, որոնք առաջացել էին վախատալական դրամագլխի զորեղացման և ստորագաս բնակչության դաժան շահագործման հետևանքով։

Ն. Մառը իր Սնիի մասին գրած կարևոր աշխատության մեջ ցույց է տվել, որ 11-րդ դարի առաջին կեսում ֆեոդալական Հայաստանի կյանքը իրենից ներկայացնում էր հակադրույթ (անտիթեզ)՝ աշխատավոր հայ բնակչության տնտեսական ճնշվածության և հարստությունների կուտակմամբ տիրող դասակարգերի փոքրաքանակ անդամների ձեռքերում։

Հակադասական հարստությունների մասին, որ գտնվում էին թեկուզ միայն հողեկորականության ձեռքում, հետաքրքիր տեղեկություններ է տալիս Մատթևոս Երևասցի պատմիչը։

Նկարագրելով Արծն քաղաքի ալերումը տեղեկյալն Իրրահիմ և Կուտումիճը դրամականների կողմից, Մատթևոս եղևասցին վկայում է, որ «բորեպիսկոպոս Դավթակի դանձատունը գրավեց Իրրահիճը. նրա գանձերը բեռնեցին 40 ուղտերի վրա. նրա տնից դուրս էին գալիս արտերը ճերկելու համար ութը հարյուր գովման, յուրաքանչյուրում վեց զույգ եղներու։ Հակառակ աղնվականության, վաճառականների և հողերականության ունեությունն ու հարստությանը, Անիի աշխատավոր բնակչությունը, ինչպես ցույց են տալիս Անիի պեղումները, տեղավորված է եղել խղճով հյուղերում և քարարոտ գետնում փորված որջերում։

Աշխատավոր բնակչության տնտեսական ծանր դրության մասին ցույց է տալիս, ի միջի այլոց, և այն, որ ըստ եղած տեղեկությունների, այդ ժամանակաշրջանում տեղի են ունեցել գյուղացիական ապստամբություններ (10-րդ դարի առաջին քառորդում)։

Հայ պատմիչ Հովհաննես Դրասխանակերտցու վկայությամբ, որը թշնամաբար է վիճարկել զեպի ապստամբները, «Ստորին խավերը ուղղում էին լինել ավելի ձկնահաս, քան բարձր խավերը, և ծառաները Սողոմոնի նման մտածում էին այն մասին, որ տները հագնեին տրիաներ, ման գային ոտով, իսկ իրենք նստեին փառահեղ ու տրոփող ձիերի վրա. նրանք հպարտացան, անբարտապանացան և բարձրացրին մեծ ապստամբություն»:

Բացի ապստամբություններից, 10—11-րդ դարերում սաստկացել էր նաև թոնդրակեցի աղանդավորների կրոնական-սոցիալական շարժումը, որոնք խիստ քննադատության էին ենթարկում տիրող հավատի դավանանքը և ֆեոդալական եկեղեցու կաղմակերպությունը: Այդ աղանդի ուսմունքը, որի հետևողներն էին աշխատավոր աղքատ ժողովրդի լայն զանգվածները, պաշտպանում էր դեմոկրատական քրիստոնեությունը և այդ ժամանակվա պայմաններում հանդիսանում էր իրրեկ բողոք ոչ միայն պաշտոնական եկեղեցու, այլև տիրող դասակարգերի ձեռնման դեմ:

Հայկական թոնդրակեցի և պավլիկյան աղանդավորները, որոնք ենթարկվում էին դաժան հալածանքների, պարբերաբար արսուրվում էին Բուլղարիա և այլ երկրներ, որտեղ նրանք, ինչպես փնթաղում է Ն. Մառը, «եթե չէին ձգել սերմեր, որոնց արգասիքը եղել են բողոքությունը և ալբիգյանությունը, համենայն դեպս առաջ են բերել նոր հուլումներ և իրենց արյան հոսանքով բեղմնավորել են հողը, ավելի երջանիկ եվրոպական բարենորոգիչների շարժման համար»:

10—11-րդ դարերում սոցիալական պայքարի ակնառու սրումը բացատրվում է, ըստ երևույթին, դրամա-տնտեսական հարաբերությունների խորացմամբ, գյուղացիներից պահանջվող դրամական տուրքերի ծանրության ավելացմամբ և վաշխառուական դրամագլխի խաղացած դերի սաստկացմամբ:

Քաղաքների արդյունաբերության և առևտրի աճը թեև հանգեցնում էր դասակարգային պայքարի սրմանը, սակայն, միաժամանակ նպաստում էր նոր սոցիալական ու տնտեսական հարաբերությունների առաջացմանը: Եվ միանգամայն հնարավոր է, որ այդ նոր ուժերը ժամանակի ընթացքում առաջ էին բերելու ֆեոդալական կաղմակերպության տապալումը, եթե այդ իրադրության դարգացումը չխափանվեր թյուրք-մոնղոլական արշավանքներում:

11-րդ դարի առաջին կիսում Բյուզանդիայի մերձավոր-արևելյան քաղաքականու-

թյան մեջ տեղի ունեցավ սուր շրջադարձ: Քառասնամյա համառ կռիվից հետո Թյուզանդական պետությունը Արևմուտքում դրավեց Բուլղարական թագավորությունը և փոխեց իր քաղաքականությունը ֆեոդալական Հայաստանի և Անդրկովկասի մանր թագավորությունների վերաբերմամբ:

Հանդես գալով դործուն կերպով Արևելքում, նա իր իշխանությանը ենթարկեց Վանա լճի շուրջը տեղակայված ամիրայությունները և հետզհետե մտցրեց կայսրության կազմի մեջ արևմտյան Հայաստանը, Վրաստանի մի մասը, Վասպուրականում՝ Արծրունիների թագավորությունը (1016 թ.), Անիի Բագրատունյաց թագավորությունը (1045 թ.) և Վանանդի մարզում՝ Կարսի Բագրատունիների թագավորությունը (1064 թ.):

Հիշված բոլոր ֆեոդալական երկրներում նա անմիջապես ձեռք առավ միջոցներ հողագործական տիրող դասի և նրա զինվորական ուժի թուլացման վերաբերմամբ: Միացված մարզերից հողագործական աղանդավանությունը մասսաներով հեռացվեց, գլխավորապես զեպի Փոքր Ասիա և Կիլիկիա, որտեղ նրանք ստացան նոր հողեր և կալվածներ: Բագրատունիների և նախարարությունների տեղական զինվորական ուժերը արձակվեցին և փոխարինվեցին կայսերական եկվոր զորքերով: Եվ այնուհետև, երբ տիրող դասի ընդդիմությունը կոտրված էր, ամենուրեք մտցվեց Բյուզանդիայի կայսերական վարչական ղեկավարություն:

Անիի Բագրատունիների թագավորությունը և Անի քաղաքը բյուզանդացիները դրավել էին 1045 թվականին, իսկ արդեն քերք տարուց հետո սելջուկյան հրոսակախմբերը, որոնք մտել էին Հայաստան Վասպուրականի կողմից, ավերեցին և քարուքանդ արին Վանա լճից հյուսիս գտնվող մարզերը:

Սելջուկների Հայաստանի վրա կատարած այդ արշավանքից հետո, որը սկզբնական շրջանում ուներ ավարառական ասպատակությունների բնույթ, արշավանքները պարբերաբար կրկնվում էին և ամեն անգամ թյուրք ոհմակները անխնա ավերում էին նոր և նոր շրջաններ ու իրենց հետ տանում հարուստ ավար և բազմաթիվ գերիներ:

Բյուզանդական կայսրությունը, որը պետք է պահեր սելջուկների դրոշմները, չէր ցուցաբերում անհրաժեշտ ջանքեր իր հյուսիս-արևելյան սահմանների պահպանության համար: Բացի այդ, Կոստանդին Մոնոմախոս (1042—1054 թ. թ.) և Կոստանդին Դուկաս (1059—1067 թ. թ.) բյուզանդական կայսրերը, կայսերական ֆինանսները բարելավելու նպատակով, կտրում էին զինվորական ռոճիկը և ամենուրեք կրճատում էին

զորքի քանակը: Թույլ և անընդունակ բյուզանդական կառավարությունը մտահոգված էր ոչ այնքան իր երկրամասերի անվտանգությունն խնդրով, որքան հույն պաշտոնեական վերին խավերի շահերով, որը կատաղի պայքար էր մղում ընդդեմ հայ միաբնակների:

Ուստի և հասկանալի է դառնում, թե ինչու սուլթան Ալփասլանի ժամանակ (1063—1072 թ. թ.) սելջուկները առանց մեծ դժվարության կարողացան գրավել Հայաստանի լեռնային շրջանները և այնտեղից, իջնելով Փոքր Ասիա, հետզհետե Ալփասլանի հաջորդների ժամանակ հասան համարյա մինչև Կոստանդնուպոլսի դռներին:

Սելջուկների արշավանքները ծանր հարված հասցրին Հայաստանի, առավելապես, կենտրոնական և հարավային շրջաններին: Նրա տնտեսական և մշակութային զարգացումը ընդհատվեց, երկրի բարեկեցությունը ընկավ և բնակչությունը խիստ նվազեց: Եվ դարձյալ, ինչպես և արաբական արշավանքների ժամանակ, Նրկերի մշակութային և տնտեսական հետազննությունը և երկարատև լճացման դրությունն ու բուն Հայաստանի շինարարության ընդհատումը, ինչպես երևում է Նորադուլին հետազոտություններից, ընկնում է հենց այդ շրջանի վրա: Պեղումներով մեր ժամանակը երևան հանված քարերի միջոցով, — գրում է Ն. Մառը, — կարգում ենք, որ 1061—1150 թվականներին բուն Հայաստանում շինարարությունը մարել էր»:

Սելջուկների կողմից Հայաստանը գրավելուց հետո, հայկական թագավորությունը վերածնվեց Միջերկրական ծովի մոտ, Կիլիկյան Տավրոսյան լեռներում:

Բուն Հայաստանում կառնի անտանելի պայմանները ստիպում էին հայերին դադարեցնել հարևան երկրները: Շատ հայեր վերաբնակվեցին Միջերկրական ծովի առափնյա քաղաքներում և շրջաններում: Այստեղ նրանք, գրավելով մի քանի բյուզանդական ամրոցներ, ամրացան Տավրոսյան լեռներում և հետըզհետե միացրին իրենց տիրապետություններին Կիլիկիայի մերձակա շրջանները:

Կամաց-կամաց հունական այդ նրկամասերում առաջ եկան փոքր հայկական իշխանություններ, որոնցից առանձնապես դուրեկացավ Ռուբենի (1080—1093 թ. թ.) և Նրա հաջորդների կողմից հիմնադրված իշխանությունը: Ռուբենյանները, որ զույգ էին տվել խաչակիրներին մեծ օգնություն, հաջող կերպով կռվում էին Բյուզանդիայի դեմ, հենվելով իրենց հերթին խաչակիրների վրա: Ժամանակի ընթացքում նրանք են-

թարկեցին իրենց իշխանությունը հարևան իշխանությունները և դարձան Կիլիկյան հայկական թագավորության հիմնադիրները, որի մայրաքաղաքն էր սելջուկական շրջանում Տարսուսը, իսկ հետո՝ Սիսը: Կիլիկյան թագավորությունը իր ծաղիման ամենաբարձր աստիճանին հասավ Լևոն Երկրորդի ժամանակ (1187—1219 թ. թ.), որ հանդիսավոր կերպով թագադրվեց Տարսուսում (1198 թվականի հունվարի 6-ին), իբրև Կիլիկյան Հայաստանի արքա:

Ռուբենյանների թագավորությունը, որ մշտական կապ էր պահպանում եվրոպական պետությունների հետ, գտնվում էր արևմտա-եվրոպական ֆեոդալիզմի ազդեցության տակ, բայց միաժամանակ պահում էր հին հայկական նախարարական ֆեոդալական կարգերի առանձնահատուկ դժերը: Կիլիկյան թագավորությունը բաժանված էր կոմսությունների ու բարձր ազնվականության: Այնտեղ եղել են նաև, ինչպես և արևմտա-եվրոպական երկրներում, ասպետների՝ հին հայկական ազատների, դաս, որոնք կոչվում էին ձիավորներ, և կախումն ունեցող գյուղացիների ու ճորտերի դաս, որոնք կոչվում էին շինականներ և պարեկներ: Հայ արքայի արքունիքում եղել են հետևյալ պաշտոնները՝ կանցլեր, որ կառավարում էր թագավորի դիվանը, զորապետ, որ կոչվում էր սպասալար, կապալան, սենեսկալ և այլն:

Միջերկրական երկրների տնտեսական աշխուժացումը, որ պայմանավորված էր խաչակիրների և իտալական քաղաքային հանրապետությունների մուսուլմանական Արևելքի հետ ունեցած կապերով, վերաբերում էր նաև Կիլիկյան թագավորությանը: Արդեն 12-րդ դարում, առաջին խաչակրաց արշավանքից հետո (1096—1099 թ. թ.) սկսվեցին առևտրական հարաբերություններ Ջենովայի և Վենետիկի, Սիրիայի, Պաղեստինի ու Կիլիկիայի հետ: Իսկ հետո, մոնղոլական դարաշրջանում, սկսած 13-րդ դարի երկրորդ կեսից, խիստ զարգացավ կարավանային առևտուրը, Կիլիկյան նավահանգիստ Ալասի փոխով Թավրիսի և Սուլթանիեի հետ: Կիլիկիայի Ալաս, Տարսուս և Ադանա քաղաքներում խաչակրական վաճառականները հիմնեցին զաղութներ և առևտրական գրասենյակներ: Եվ այդպիսով, Կիլիկիայի հարուստ հայ վաճառականությունը, որն առևտրական կապեր ուներ բուն Հայաստանի և մուսուլմանական արևելյան երկրների հետ, ներգրավվել էր Արևմուտքի հետ տեղի ունեցող համաշխարհային առևտրի մեջ:

(Շառունակեղի)